

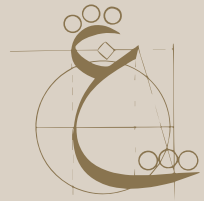
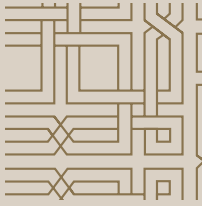

kadim

SAYI / ISSUE 6 · EKİM / OCTOBER 2023

06

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

A double-blind peer-reviewed open-access academic journal that is published semiannually (April and October) in the field of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 6 • EKİM | OCTOBER 2023

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 121,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Arti Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2023

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atınlı-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

DergiPark

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Yükseköğretim Kurulu

MİSAFİR EDİTÖR
GUEST EDITOR

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Sakarya Üniversitesi
Serpil ATAMAZ | California State University, Sacramento
Zahit ATÇIL | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Marmara Üniversitesi
Ella FRATANTUONO | University of North Carolina at Charlotte
Selim KARAHASANOĞLU | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRLERİ
TURKISH LANGUAGE
EDITORS

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ VE
SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
LAYOUT AND
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbekir Vilayeti'nde İktisadi Hayat (1900-1909)

ECONOMIC LIFE IN DIYARBEKIR PROVINCE ACCORDING TO AMERICAN CONSULATE REPORTS (1900-1909)

İLKSEN DİLMAÇ*

ÖZ ABSTRACT

Amerikan Ulusal Arşivleri (National Archive and Records Administration) ve Amerika Birleşik Devletleri Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'ndan (The United States Department of Commerce and Labor) elde edilen konsolos raporlarına dayanılarak hazırlanan bu çalışmada, 1900-1909 yılları arasında Diyarbekir Vilayeti'nin iktisadi durumu incelenmiştir. Makalenin birinci bölümünde Diyarbekir Vilayeti'nin sosyo-ekonomik durumuna yer verilmiştir. İkinci bölümünde Diyarbekir'in ticaret potansiyeli ve vilayet dahilinde ithalat ile ihracata konu olan ürünler, ürünlerin miktarı ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Son bölümünde ise Amerika Birleşik Devletleri'nin vilayete olan iktisadi ilişkileri ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Diyarbekir merkezli herhangi bir Amerikan ajansının bulunmadığı, ticari faaliyetlerin Doğu Türkiye Amerikan Ajansı ve Harput Amerikan Konsolosluğu'nun çatısı altında yürütüldüğü görülmektedir. Vilayetin ihracatı tarım ve hayvancılığa dayalı ham ürünlerden oluşmakta, ithal edilen ürünler ise mâmül ve yarı mâmül mallardan meydana gelmektedir. Vilayet genelinde Amerikan mallarının az talep gördüğü tespit edilmiştir.

This article, based on consular reports obtained from the National Archives and Records Administration and the United States Department of Commerce and Labor, examines the economic situation of the Diyarbekir province between 1900 and 1909. In the first part, the article analyzes the socio-economic situation of the province of Diyarbekir. The next part examines Diyarbekir's trade potential and the amount and evaluation of the products subject to import and export within the province. The final section discusses the economic relations of the United States of America with the province. Within this framework, it becomes evident that no American agency has established its base in Diyarbekir. Instead, commercial operations transpire under the auspices of the Eastern Turkey American Agency and the Harput American Consulate. The province primarily exports agricultural and livestock-based raw products. Conversely, imports predominantly comprise finished and semi-finished goods. It is notable that there is a limited demand for American products within the entire province.

Anahtar Kelimeler: Konsolos Raporları, İktisadi Hayat, Amerikan Ticareti, Amerikan Konsolosluğu, Diyarbekir Vilayeti.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 19 Nisan 2023 | Date Received: 19 April 2023
Kabul Tarihi: 22 Mayıs 2023 | Date Accepted: 22 May 2023

ATIF | CITATION

Dilmaç, İlksen. "Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbekir Vilayeti'nde İktisadi Hayat (1900-1909)". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 107-129. doi.org/10.54462/kadim.1285492

* Doktora Adayı, YÖK 100/2000 Öncelikli Alanlar 'Doğu Akdeniz Çalışmaları' Araştırmacısı, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, ilksenkati@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0603-6250.

GİRİŞ

Yukarı Mezopotamya'nın eski şehirlerinden olan ve Asur kaynaklarında Amid veya Amida olarak belirtilen Diyarbekir, sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik konumu hasebiyle yüzyıllar boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.¹ Anadolu'nun kültürel ve ticari şehirlerinden birisi olması dolayısıyla devletler bu şehri kontrol altında tutmak için kendilerini yüzyıllar boyunca sürecek bir mücadele içinde bulmuşlardır. Şehir sırasıyla Bizans, Sasani, Emevi, Abbasi, Şeyhoğulları, Mervanoğulları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Hısn-i Keyfa Artukluları, Eyyubi, Anadolu Selçuklu, Mardin Artukluları, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir.²

Diyarbekir'in de dahil olduğu Doğu Anadolu coğrafyası Karadeniz, İskenderun Limanı ve Basra Körfezi üçgeninde yer almakla birlikte, Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla da Asya içlerine kadar açılmaya imkân veren bir konumdadır. Bölgenin sahip olduğu bu çok yönlü konum, batılı güçlerin nazarıdikkatini celbetmiş ve 19. yüzyıl başlarından itibaren Rusya ve İngiltere başta olmak üzere Doğu Anadolu coğrafyası uluslararası rekabet alanı haline gelmiştir.³ Yabancı tüccarlara Osmanlı Devleti'nde ticaret yapma hakkı tanıyan ahidnameler sayesinde Osmanlı topraklarında ticari faaliyet yürüten tüccarların mensubu olduğu devletlere konsolosluk açma ve vatandaşlarının işlerini yürütme hakkı tanınmıştır.⁴ Bu hak dolayısıyla batılı devletler 19. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu bölgesindeki önemli şehirlere konsolosluk açmaya başlamıştır. Bu şekilde yabancı devletler bölge hakkında ticaret başta olmak üzere her türlü habere ulaşabilmişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) diğer batılı devletler gibi 1890'lardan itibaren bölgede konsolosluk açılmak için girişimlerde bulunmuştur. Amerikan misyonerlerin yoğunlaştığı yerde konsolosluk kurmayı tercih eden Amerikalı yetkililer, hem o dönemde patlak veren Ermeni olayları sonrası bölgeden ABD'ye yoğun Ermeni göçünün yaşanması hem de bölgede yaşayan misyonerlerin yönlendirmesiyle Erzurum ve Harput'u Amerikan konsolosluk merkezleri olarak kabul etmişlerdir.⁵ Ardından ABD hükümeti, Osmanlı Devleti'ne Erzurum ve Harput'ta Amerikan konsolosluklarının kurulması için baskı yapmaya başlamıştır. Yapılan baskılar sonunda 1896'da Erzurum'da, 1901'de ise Harput'ta Amerikan konsoloslugu kurma hakkı elde etmiştir.⁶

- 1 Ahmet Güleç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 1.
- 2 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/465-466.
- 3 Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987), 95-96.
- 4 Mübahat Küttükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6 / 10-11 (Aralık 2011), 151.
- 5 Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1895), 163-165; Sevdâ Özkaya, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 2.
- 6 Erzurum ve Harput'ta kurulan ABD konsolosluklarının kuruluş sürecine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Özkaya, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 1-9; 18-21. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 181-195; Naim Ürkmez, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*, ed. Murat Küçükkuşurlu vd. (Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, 2018) 1/144-152.

1 Ocak 1901'de Harput'ta Amerikan konsolosluğunun kurulması sonrası Harput konsolosluk bölgesi sınırları dâhilinde olan Diyarbekir vilayetinin ekonomik yapısının ele alındığı bu çalışmada, 1901-1909 yılları arasında Harput Amerikan Konsolosluğu'nda görev yapmış 3 konsolos ve 1 konsolos yardımcısının hazırladığı raporlar ve yazışmalar ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bölgeye ilişkin ilk rapor, Harput konsolosu Thomas Herbert Norton tarafından 1901 yılı sonunda hazırlanmıştır. 1905 yılına kadar Harput konsolosu olarak görev yapan Norton, bu süre zarfında 1902, 1903 ve 1904 senelerinde de raporlar hazırlayıp, ilgili raporları Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. 6 Kasım 1905 tarihinde konsolosluk görevini Evan Erastus Young devralmış, ancak 1905 senesine ait raporu konsolos yardımcısı Ernest Wilson Riggs hazırlamıştır.⁷ Young'ın da 1906 ve 1907 yıllarına ait raporları kaleme almıştır. 1908 ve 1909 yıllarına ait raporlar ise 1908'de Harput konsolosu olarak atanan William Wesley Masterson tarafından oluşturulmuştur.⁸ Raporlar, vilayetin merkez sancağı olan Diyarbekir Sancağı başta olmak üzere, vilayet sınırlarında bulunan diğer yerleşim birimlerinin ekonomik ve sosyal durumlarını ortaya koyacak genel bilgiler içermektedir. Bunun yanında vilayet özelinde cereyan eden ithalat-ihracatın ve ABD özelinde gerçekleşen ticaret ile Amerikalıların ticari girişimlerinin ne ölçüde olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

1. Diyarbekir Vilayetinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Harput Amerikan Konsolosluğu kurulduktan sonra, konsolosluk yetki bölgesi kapsamında yer alan Diyarbekir ve Mardin sancaklarının önemli ticaret merkezleri olduğunun farkında varan Norton, vilayetin genel durumuna ilişkin verileri Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ilemiştir. Raporlara göre, Diyarbekir vilayetinin yüzölçümü 18.074 mil kare olup, başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Diyarbekir vilayetinin sahip olduğu doğal koşullar, geniş çaplı tarım için konsolosluğun bir diğer bölgesi olan Ma'mûretü'l-Aziz vilayetine kıyasla çok daha elverişliydi.⁹ Ucuz hammadde ve iş gücü, geniş kömür yatakları ve Dicle nehrinin sahip olduğu su gücüne rağmen vilayet genelinde imalat sanayi çok az gelişmişti. Kömür yatakları Osmanlı Devleti kontrolü altında ilkel şartlar altında işletilmekteydi.¹⁰ Ayrıca, Ergani ve Maden'de bakır yatakları bulunmaktaydı. Bu maden üzerinden 130.000 doların üzerinde bir gelir elde edilse de gerek madencilik yöntemlerinin gerekse eritme işlemlerinin son derece basit ve ilkel şekilde yapılması hak edildiği şekilde kazanç sağlanmasını engellemekteydi.¹¹

Norton görevini icra ettiği 1901-1905 yılları arasındaki süreçte hazırladığı raporlarda Diyarbekir vilayetinin demografik özelliklerine yer vermiştir. Buna göre, vilayetin nüfusu 471.000 olup bunun yaklaşık 335.000'i Müslüman, geri kalan 136.000 ise ağırlıklı olarak Hristiyan'dır.¹² Osmanlı Devleti'nin hazırlamış olduğu Salname-i Diyarbekir'de ise 255.993

7 American National Archives and Records Administration (NARA), T 579, Roll 1, No. 1, 6 Kasım 1905.

8 Harput konsolosluğu'nda görev almış konsolos ve konsolos yardımcıları listesi için bk. *The Political Graveyard (TPG)*, "U.S. Consular Officials in Turkey" (Erişim 1 Şubat 2023).

9 NARA, T 579, Roll 1, No. 77, 24 Şubat 1902, 2; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1901* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1902), 1/1049.

10 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1046.

11 NARA, T 579, Roll 1, No. 77, 2.

12 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1049.

zükür (erkek), 214.767 *inas* (kadın) olmak üzere toplam nüfus 470.760'tır. Bunların 375.528'i Müslüman ve geri kalan 95.232'si ise gayrimüslimdir.¹³ Bu iki veriye baktığımız zaman toplam nüfus her iki kaynaktaki eş değer görünmektedir. Ancak gayrimüslim tebaa sayısına bakıldığında ise Osmanlı Devleti'nin sayıca Müslüman olarak belirttiği 40.768 kişiyi konsolosun Hristiyan olarak addetmesi dikkat çekmektedir. Nüfusa ek olarak, vilayetin 1900 ve 1901 yılı mali durumuna ilişkin bilgiler şu şekilde verilmiştir:

Tablo 1: Diyarbekir Vilayetin'in 1900 ve 1901 Yılı Gelir Tablosu¹⁴

GELİR TÜRÜ	1900 YILI (\$)	1901 YILI (\$)
Aşar Vergisi	353.680	353.000
Ağnam Vergisi	176.590	176.000
Bedel-i Askeriye	71.020	71.000
Gümrük Vergisi	44.270	44.000
Toplam (ABD doları)	928.700	927.000
Toplam (Gümüş)	22.794.941,5 kuruş	22.753.215 kuruş
Toplam (Altın)	21.106.843,51 kuruş	21.068.207,1 kuruş

Kamu gelirleri, kamu gider kaynaklarının temininin sağlanması amacıyla devletin siyasal gücüne dayanarak gerçek ve tüzel kişilerin gelir ve malları üzerinden alınan pay olarak bilinen vergilerdir.¹⁵ Vilayetin kamu gelir kaynaklarına baktığımızda ilk sırada tahlil, sebze ve meyveler üzerinden alınan "aşar vergisi" bulunmaktadır. Geriye kalan gelir türleri "diğer gelirler" kategorisinde değerlendirilmekte olup, tutar açısından ikinci sırada yer almaktadır. Ardından küçükbaş hayvan vergisi olarak da bilinen "ağnam vergisi" üçüncü sırada, Hristiyan topluluklar tarafından ödenen askerlikten muaf tutulma vergisi olan "bedel-i askeriyeye" dördüncü sırada ve ticaret esnasında alınan "gümrük vergisi" ise en son sırada bulunmaktadır.

13 *Diyarbakır Salnameleri* (İstanbul: Acar Matbaası, 1999), 5/186.

14 Bir dolar 22,7273 kuruş altın ya da 24,545 kuruş gümüş değerindedir. USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1047; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1902* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1903), 1/1115

15 Mustafa Bulut, *19. Yüzyılın Sonlarına Doğru Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2022), 156.

Tablo 2: Diyarbekir Vilayetinin 1900 ve 1901 Yılı Gider Tablosu¹⁶

GİDER TÜRÜ	1900 YILI (\$)	1901 YILI (\$)
Ordu Ödeneği	265.620	265.000
Yerel Masraflar	243.250	243.000
Seraskerlik	111.890	111.000
Maliye	68.110	68.000
Bahriye	31.130	31.000
Hazine-i Hassa	21.890	21.000
Jandarma ve Polis	132.810	132.000
Toplam (ABD doları)	874.700	871.000
Toplam (Gümüş)	21.469,511,5 kuruş	21.378.695 kuruş
Toplam (Altın)	19.879.569,31 kuruş	19.795.478,3 kuruş

Kamu gider kaynakları veya kamu harcamaları, elde edilen vergi gelirlerinin devletin eğitim, sağlık, bayındırlık, adalet vb. hizmetler ve kamu personel giderlerinin karşılanması amacıyla kullanılmasıdır.¹⁷ Diyarbekir, sahip olduğu stratejik konum hasebiyle sadece ticaret merkezi değil, aynı zamanda askerî açıdan önemli bir bölgeydi. Bölge, Çaldıran Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına dahil edildikten sonra, Osmanlı'nın doğu savaşlarının önemli bir karargâhı haline gelmişti.¹⁸ 19. yüzyılda Rus tehdidinin artması üzerine, Diyarbekir askerî açıdan stratejik önemini Erzurum'a bıraksa da askerî ihtiyaçların karşılanmasındaki önemli misyonunu korumaya devam etmişti.¹⁹ Vilayetin kamu gider kaynaklarına baktığımızda en büyük rakamın askeriye için ayrıldığı görülmektedir. Vilayet geneli için yapılan harcamalar ise ikinci sırada bulunmaktadır. Vilayette görevli maliye memurlarının maaşlarıyla, gelirlerin tahsilatı için yapılan giderler maliye başlığı altında üçüncü sırada yer almaktadır.²⁰ Bunun yanında devletin merkezinde bulunan kamu kurumlarına da vilayet gelirlerinden aktarım yapıldığı görülmektedir.

Hem gelir hem de harcama kalemlerine tutarlarına baktığımızda ise 1900 senesi ile 1901 senesi arasında hem gelir hem de harcama açısından pek bir fark bulunmadığı gözlemlenmektedir.

2. Ticaret

Diyarbekir vilayeti diğer Osmanlı şehirleri gibi tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanan bir ekonomik yapıya sahip olsa da eski çağlardan itibaren Anadolu'da doğu-batı,

16 Bir dolar 22,7273 kuruş altın ya da 24,545 kuruş gümüş değerindedir. USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1047; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1115.

17 Bulut, *Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı*, 157.

18 Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5/1 (Haziran 1990), 192.

19 İbrahim Yılmazçelik, "Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakır", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4/3 (Aralık 2018), 43-44.

20 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Masrafları (1841-1861)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989), 17.

kuzey-güney kervan yollarının kesiştiği bir konumda bulunması dolayısıyla ticaretin vilayet ekonomisinde önemli yer tuttuğu bilinmekteydi. Ticaret ve ulaşım Ek-1'de görüleceği gibi ağırlıklı olarak üç güzergâh üzerinden yapılmaktaydı.²¹

İlk güzergâhla, deniz yoluyla Samsun'a, buradan karayoluyla Amasya, Tokat, Sivas ve Harput üzerinden Diyarbakır'a ulaşılmaktaydı. İkinci güzergâh, deniz yoluyla İskenderun, oradan karayoluyla Halep, Urfa, Birecik, Siverek, Diyarbakır yoluydu. Bu güzergâh, aynı zamanda posta yolu olarak da kullanılmaktaydı.²² Karayolu güzergahlarında trafiğin büyük bir kısmı deve, yük beygiri ve katırlarla oluşturulan kervanlar tarafından oluşmaktaydı. Samsun-Diyarbakır güzergahı ortalama 144 saatte, İskenderun-Diyarbakır güzergahı ise 108 saatte tamamlanmaktaydı.²³ Üçüncü güzergâhla da deniz yoluyla Basra'ya, buharlı gemilerle Bağdat'a, karayoluyla Musul'a ve Dicle Nehri üzerinden Diyarbakır'a ulaşılmaktaydı. Bağdat-Musul güzergahında katır ve develer kullanılmaktaydı.²⁴ Musul-Diyarbakır arasındaki bağlantı ise şişirilmiş koyun derilerinden yapılan kelek olarak da bilinen sallar ile sağlanmaktaydı. Karayoluyla 20 günde kat edilen bir mesafe, nehir üzerinden kelekler sayesinde 5-6 günde kat edilmekteydi.²⁵

19. yüzyılın sonlarında vilayette dış ticaret özellikle limanlara olan uzaklık, ulaşım yollarının kötü olması ve güvenlik ortamının sağlanamamasından dolayı olumsuz olarak etkilenmişti.²⁶ Bu durum Norton'un konsolosluk yaptığı 1901-1904 yılları arasında da devam etmiştir. Raporlara göre, ticaret yol güzergahlarının güvenliğini sağlama konusunda ciddi sıkıntılar baş göstermişti. Norton'un 23 Kasım 1901 tarihli raporuna göre, bölgedeki asayiş sorunları her geçen gün artmakta ve özellikle vilayet genelindeki kervanlar soyulmaktaydı. Bölgede emtia taşımacılığında rol oynayan katırcılar ise artık Siverek-Diyarbakır güzergâhından mal kabul etmemeye başlamışlardı ve Diyarbakır-Halep arasındaki ticaret yolunun güvenliğinin sağlanamamasından dolayı bölge ticareti aksamaktaydı.²⁷ Konsolos Şubat 1902'de Mardin ve Diyarbakır'e düzenlemiş olduğu yolculuk sonrasında bir rapor hazırlamış ve ticaret güvenliğine ilişkin şu bilgilere yer vermiştir:

"Harput'a giden yol hariç, yolların çoğu güvensizdir. Eskiden kervanlar her gün Halep'ten Diyarbakır'a giderdi. Şimdi ise güçlü bir koruma altında haftada bir kervan gönderilmektedir. Diyarbakır'da, tüm hatlardaki ticari girişimleri baskılayan bir güvensizlik var. Genel vali ile bu ve benzeri konularda yaptığım görüşmede benimle aynı fikirdedir. Vilayetin başında daha liberal ve geniş görüşlü bir kişinin bulunmasının, dağıtım merkezi olarak Diyarbakır'ı eski ticari ve coğrafi önemine kavuşturmak için çok şey yapacağı açıkça ortadaydı."²⁸

21 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 281, 311.

22 Sabri Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakır'de Kıtık* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 104.

23 US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1904* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1905), 761.

24 Ahmet Gündüz, "Economic and Commercial Situation of Mosul Province According to the British Consulate Reports (1896-1912)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/3 (Temmuz 2017), 849.

25 Fasih Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları", *Belleten* 85 / 302 (Nisan 2021), 98.

26 Bulut, *Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı*, 95.

27 NARA, T 579, Roll 1, No. 72. 23 Kasım 1901.

28 NARA, T 579, Roll 1, No.77, 24 Şubat 1902, 2-3.

Kürt haydutlar tarafından gerçekleştirilen yağma faaliyetlerini engellemek, kervanların güvenliğini sağlamak amacıyla refakatçi silahlı kuvvetler kervanlara tahsis edilse de bu durum tam anlamıyla önlenemedi. Norton, 4 Kasım 1904 tarihli raporunda halen bu sorunun devam ederek vilayetin ithalat-ihracat hacmini olumsuz olarak eklediğine yer vermişti. Ancak Ekim 1904'te vilayetin batı kesiminde yer alan yarı bağımsız Kürt aşiretleri arasında Akdeniz'e giden kervanların artık taciz edilmeyeceğine dair mutabakat sağlandığı notunu da eklemiştir. Böylece, bu sorunun çözümlenmesine büyük bir adım atılmıştır.²⁹

Tüm bu olumsuzluklara rağmen vilayette ithalat-ihracat faaliyetleri yapılmaya devam edilmisti. Diyarbakir'de tüccarlar, ithalat ve ihracatı hemen hemen sadece İstanbul, Halep ve Beyrut şehirleri üzerinden yapılmaktaydı. Bu şehirdeki toptancılar dışında ülke dışından üreticilerle anlaşma yolu tercih etmeyen Diyarbakirli tüccarlar, ticari faaliyetlerini komisyoncular aracılığıyla yapmaktaydılar.

2.1. İhracat

Amerikan konsoloslarının hazırladığı raporlarda ihracat iç ve dış piyasa olarak ele alınmıştır. Raporlara göre, Diyarbakir vilayetinden yurtdışına ihracat yapılan ülkeler İngiltere, Fransa, Almanya, ABD, Rusya, İsviçre, Avusturya-Macaristan, İtalya, Mısır, İran, Çin, Hindistan'dır. İç piyasada ise İstanbul, Sivas, Tokat, Van, Bitlis, Erzurum, Ma'mûretü'l-Azîz, Suriye, Halep, Ayıntab, Musul, Bağdat'a ürün ihracı yapılmıştır.³⁰

29 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759.

30 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-1051; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/512; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1905* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1906), 360; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1906* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1907), 359; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1907* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1908), 1/602; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1909), 2/663; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1909* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1911), 890.

1900-1909 yılları arasındaki iç ve dış piyasada gerçekleşmiş ihracat rakamları şu şekildedir:

Tablo 3: Diyarbekir Vilayeti İhracatı (1900-1909)³¹

YILLAR	İHRACAT (\$)	İÇ İHRACAT (\$)	TOPLAM (\$)
1900	957.220	689.820	1.647.040
1901	643.550	709.170	1.352.720
1902	906.110	1.145.530	2.051.640
1903	571.900	749.020	1.320.920
1904	594.300	695.740	1.290.040
1906	1.184.160	942.240	2.126.400
1907	1.253.000	1.159.500	2.412.500
1908	972.500	1.120.300	2.182.800
1909	1.189.000	1.203.500	2.392.500

Tabloya göre, toplam ihracat rakamlarının 1903 ve 1904 yılları haricinde genel olarak artış halinde olduğu görülmektedir. 1902 yılında toplam ihracat 2.051.640 dolar iken 1903'te 1.320.920 dolar ve 1904'te 1.290.040 dolara kadar düşüş göstermiştir. Bunun temel sebebi ise bölgedeki Kürt aşiretler arasındaki çatışmalardır. Bu çatışmalar hem tarımsal üretimin kaybına hem de ticaretin aksamasında neden olmuştur.³² 1904 yılında bu aşiretler arasında ateşkes sağlanması üzerine ihracat tekrardan artış göstermiştir. 1907 yılında bölgede meydana gelen yerel karışıklıklar 1908 yılı ihracatını olumsuz olarak etkilemiş ve ihracatta 229.700 dolarlık bir azalma görülmektedir.³³ 1909 yılında ise ihracattaki artış tekrardan sağlanmıştır.

Diyarbekir vilayetinden diğer ülkelere ihraç edilen ürünler ve ihracat sonrası elde edilen gelir şu şekildedir:

31 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-51; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 512; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 602; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 663; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 890.

32 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759.

33 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/667.

Tablo 4: Diyarbekir Vilayetinden Diğer Ülkelere İhraç Edilen Ürünler ve Değerleri (1898-1909)³⁴

ÜRÜN	KİTRE	BADEM	KOYUN BAĞIRSAGI	AT	KÜRK	TİFTİK	İPEK KOZASI	KEÇİ VE KOYUN DERİSİ	MEŞE PALAMUTU	BAKIR	YÜN
1898(\$)		18.000			13.130	66.650		66.650	18.000	72.970	204.330
1899(\$)		26.750			18.000	75.400		88.540	53.540	114.810	221.350
1900(\$)	6.810	11.190	6.810	6.810	22.370	75.400	2.670	88.540	110.920	390.000	221.350
1901(\$)	4.860	11.200	6.700	6.700	15.600	66.900	2.680	80.300	35.500	168.000	200.600
1902(\$)	9.740	5.840	14.600	11.700	19.480	53.570	3.210	79.770	61.600	168.000	198.430
1903(\$)	4.860	11.200	6.700	6.700	15.600	66.900	2.680	80.300	35.500	119.000	200.600
1904(\$)			14.700	14.700	12.250	53.900		83.300	39.2001	169.000	195.000
1906(\$)	14.400	38.400		24.000	18.800	72.000		105.200		192.000	384.000
1907(\$)	15.000	16.500	30.000	25.000	17.500	75.000	6.000	150.000	40.000	215.000	350.000
1908(\$)	7.000	11.000	30.000	15.000	17.500	42.500	13.000	115.000	40.000	206.000	200.000
1909(\$)	7.000	50.200	30.000	15.000	29.000	42.500	12.500	115.000	48.000	225.000	228.000

34 USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1901, 1050-51; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1902, 1120; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1903, 512; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1904, 760; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1905, 360; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1906, 360; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1907, 602; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1908, 663; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1909, 890.

Tabloya göre at, yün, tiftik, keçi/koyun derisi, koyun bağırsağı, kürk gibi hayvansal ürün ağırlıklı ihracat yapılmıştır. İhraç edilen hayvansal ürünler içerisinde en fazla kazanç ABD, İngiltere ve Fransa'ya gönderilen yün üzerinden elde edilmiştir. 1898-1903 yılları arasında Fransa ile İngiltere'ye, 1904 senesi sonrası Almanya ile ABD'ye ihracı yapılan keçi ve koyun derisi ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada bulunan tiftik ihracı İngiltere'ye yapılmış olup 1898-1903 yılları arasında Rusya ile Fransa'ya ve 1904 sonrası Almanya'ya ihraç edilen kürk dördüncü sıradadır. ABD, Avusturya, İngiltere ve Almanya'ya ihracı yapılan koyun bağırsağı beşinci sırada bulunmaktadır. At ihracı ise İngiltere'nin kontrolü altında bulunan Mısır ve Hindistan'a yapılmıştır. Tabloda bulunan hayvansal ürünler kadar istikrarlı olmasa da Diyarbekir'den Rusya'ya balmumu, Mısır'a tereyağı, Fransa'ya yumurta ve Mısır, İngiltere, Fransa, Almanya'ya koyun ihracı da yapılmıştır.³⁵ Hayvansal ürünlerin yanında kitle, meşe palamudu, ipek kozası ve bademden oluşan tarımsal ürünler ihraç edilen diğer ürünlerdendir. Bu ürünlerden badem Mısır ve Fransa'ya, kitle Fransa ve Almanya'ya ihraç edilmiştir. Hayvan derilerinin tabaklanmasında kullanılan meşe palamudu İngiltere, Fransa, Almanya'ya, ipek kozası ise Fransa ve Avusturya-Macaristan'a ihraç edilmiştir. Tüm bu ürünlerin yanında, ham bakır madeni de önemli ihracat ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır ve yünden sonra en fazla kazanç bakır madeninden elde edilmiştir. Bu ürün işlenmek üzere İskenderun Limanı üzerinden İngiltere gönderilmiştir.³⁶ Tablodaki ürünlerin dışında, 1907 yılında Rusya'ya 20.000 dolar değerinde ham pamuk ve 1900-1903 yılları arasında Mısır ve Fransa'ya mahlep ihracı yapılmıştır.³⁷

Diyarbekir vilayetinden diğer vilayetlere ihraç edilen ürünler ve ihracat sonrası elde edilen gelir ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 5: Diyarbekir Vilayetinden Diğer Vilayetlere İhraç Edilen Ürünler ve Değerleri (1898-1903)³⁸

ÜRÜN	1898(\$)	1899(\$)	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)
Tereyağı	88.540	124.050	114.810	133.800	61.470	133.800
İpek	66.650	88.540	88.540	60.200	598.000	100.000
Pirinç	53.510	53.510	53.510	44.600	66.640	44.600
Tahıl	398.930	180.000	26.750	17.900	58.440	17.900
Manusa	19.940	19.940	22.370	22.300	21.850	22.300
Kereste	26.750	18.000	13.620	9.000	8.760	9.000
Kurutulmuş Meyve			11.180	4.450	6.810	4.450

35 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 890; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/663.

36 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1120.

37 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/602.

38 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-51; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 512.

Şarap ve Alkollü İçki			6.810	4.450	7.300	4.450
Koyun	267.570	287.030	331.790	334.400	197.200	334.400
Zeytinyağı			3.400	2.230	5.840	2.230
Tütün			3.890	3.570	35.550	3.570
Baklagil			3.400	3.120	4.870	3.120
Katır			3.400	11.100	11.190	11.100
Sığır (Büyükbaş)			5.350	17.900	17.640	17.900

1900-1909 yıllarında oluşturulan ticaret raporları içerisinde iç ihracata ilişkin veriler sadece Konsolos Norton tarafından hazırlanmıştır. 1901 yılında göreve başlayan Norton, 1898-1900 yılları arasındaki verileri de temin ederek raporuna eklemiştir. Diğer konsolosların oluşturdukları raporlarda ise diğer vilayetlere gönderilen ürünlere ilişkin herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Bu yüzden iç piyasaya ihraç edilen emtianın senelik değişimi sadece 1898-1903 yıllarıyla kısıtlı kalmaktadır. Norton tarafından temin edilmiş bu veriler Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre; tereyağı, katır, sığır, koyun gibi hayvansal ürünler; ipek, manusa gibi dokuma sanayi ürünleri; kurutulmuş meyve, pirinç, tahıl, baklagil, tütün, zeytinyağı, kereste, şarap gibi tarımsal ürünler iç piyasa emtiası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ürünlerden tereyağı Suriye ve İstanbul'a; ipek Van, Halep, Harput, Bitlis ve Musul'a; pirinç Erzincan, Halep, Erzurum, Harput, Bitlis ve Musul'a; manusa kumaşı Bitlis, Van, Ma'mûretü'l-Azîz, Musul ve Halep'e; baklagil ve kereste Musul'a; tahıl Musul ve Halep'e; kurutulmuş meyve Erzurum, Musul ve Bağdat'a; şarap ve alkollü içecekler Musul, Bağdat, Halep, Erzurum ve İstanbul'a; koyun Suriye ve Harput'a; zeytinyağı Bağdat, Erzurum, Van, Ma'mûretü'l-Azîz, Musul, Halep ve Bitlis'e; sığır Harput ve Sivas'a; katır Bitlis, Van ve Halep'e ihraç edilmiştir.³⁹

İç piyasa emtiasından elde edilen gelire bakacak olursak, tahıldan elde edilen gelir 1898'de 398.930 dolar iken 1903 yılında 17.900 dolara kadar düşmüştür. Norton'un ifadesine göre belirtilen yıllar arasında bölgedeki tarımsal mahsul oldukça verimliydi. Ancak aynı durum tahıl ihracı yapılan Musul ve Halep vilayetleri için de geçerliydi. Bu durum da tahılın fazla olmasına rağmen talebin az olmasına yol açmış ve tahıl fiyatlarının düşmesine sebep olmuştur.⁴⁰ Diyarbekir vilayetinin önemli dokuma sanayi ürünlerinden birisi olan ipekten elde edilen gelir istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Diyarbekir'deki el tezgahlarında dokunan manusa kumaşından elde edilen gelir ise hemen hemen sabit kalmıştır.⁴¹ Bunun temel sebebi, Avrupa pamuklarının fiyat olarak daha ucuz olmasıdır.⁴²

39 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-1051; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/512; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760.

40 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1120.

41 Manusa kumaş: Özellikle Arapgir ve Kemalîye başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde el tezgahlarda üretimi yapılan, yollu ve nakışlı bir kumaş türüdür. Fikri Salman, *Tarihi Türk Kumaş Sanatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, 1999), 141.

42 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1049

2.2. İthalat

Raporlarda Diyarbekir vilayetindeki ithalat faaliyetleri, ihracat bölümünde olduğu gibi iç ve dış piyasa ayırımına giderek incelenmiştir. Buna göre; Fransa, İngiltere, İtalya, Hindistan, Rusya, Almanya, ABD, Avusturya-Macaristan, Yunanistan, Belçika, İsveç, İran'dan ürün ithali yapılmıştır. İç piyasada da Halep, Ma'mûretü'l-Azîz, Bitlis, Adana, Tokat, Halep, Bağdat, İstanbul'dan ürün ithali gerçekleşmiştir.⁴³

1900-1909 yılları arasında Diyarbekir vilayeti özelinde gerçekleşmiş ithalat tutarları şu şekildedir:

Tablo 6: Diyarbekir Vilayeti İthalatı (1900-1909)⁴⁴

YILLAR	İTHALAT (\$)	İÇ İTHALAT (\$)	TOPLAM (\$)
1900	1.297.110	147.402	1.444.512
1901	1.194.720	200.920	1.395.640
1902	1.208.600	202.200	1.410.800
1903	1.197.929	200.920	1.398.840
1904			1.755.290
1906	1.845.024	355.200	2.220.224
1907	1.955.000	396.625	2.351.625
1908	1.837.620	387.620	2.225.240
1909	2.167.500	382.500	2.550.000

Tabloya bakıldığında 1900-1903 yılları arasında hem dış piyasada hem de iç piyasada gerçekleşmiş ithalat tutarları birbirine benzerdir. 1904 yılı sonunda güvenlik sorununun çözülmesi ithalat rakamlarına da yansımıştır. 1906 yılı sonrasında hem iç ithalat hem de dış ithalat rakamları 1903 yılına kıyasla artış göstermiştir.

43 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 359; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/661-662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

44 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 359; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 661-62; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

Diyarbakir vilayetine diğer ülkelerden ithal edilen ürünler ve tutarı aşağıdaki gibidir:

Tablo 7: Diyarbakir Vilayetine İthal Edilen Ürünler ve İthalat Tutarları (1900-1909)⁴⁵

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)	1906(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Kösele	35.510	31.200	30.000	31.200	38.400	40.000	40.000	60.000
Kâğıt	19.940	12.000	30.000	12.000	48.000	50.000	80.000	100.000
Şeker	44.270	44.600	45.000	44.600	96.000	100.000	100.000	175.000
Petrol	66.650	62.500	48.700	62.500	96.000	100.000	100.000	100.000
Hırdavat	133.780	133.800	134.000	133.800	144.000	150.000	175.000	200.000
Demir	44.270	35.700	48.700	35.700	52.800	55.000	59.000	75.000
Bakır Levha	8.750	22.300	26.700	22.300	33.600	35.000	35.000	50.000
Çuval	22.370	16.900	20.000	16.900	48.000	62.500	40.000	40.000
Yünlü Mallar	66.650	71.400	75.000	71.400	196.800	200.000	205.000	250.000
Pamuk İpliği	177.080	178.400	148.400	178.400	168.000	190.000	200.000	200.000
Pamuklu Basma (Kalın)	243.250	223.000	221.600	223.000	441.600	175.000	170.000	210.000
Pamuklu Basma (İnce)	68.590	62.500	50.000	62.500	168.000	40.000		
Bufalo/ Manda Derisi	22.370	26.800	25.000	26.800		35.000	52.500	55.000
Diğer Ürünler	121.620	21.900	46.100	21.900	229.424	32.500		36.500
Halı	8.750	8.900	9.000	8.900		15.000	15.000	25.000
Sigara Kâğıdı						20.000		30.000
Kahve	39.890	39.900	40.000	30.000		35.000	35.000	40.000
Mendil	6.687	6.700	6.000	6.700		5.000	5.000	10.000
Çarşaf Bezi	44.270					400.000	350.000	400.000

45 USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1901, 1050; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1902, 1119; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1903, 511; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1904, 759; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1905, 359; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1906, 358; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1907, 601; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1908, 662; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1909, 889.

Nakış İpliği			3.700		14.400	15.000	20.000	20.000
Fes	22.370	22.400	22.000	22.400		37.500	37.500	37.500
Kadife						15.000	10.000	10.000
Dikiş Makinesi	2.150	1.320	3.000	1.329		1.400	1.120	3.500
Lehim			10.000			20.000	20.000	20.000
Çivit	13.620	13.600	13.000	13.600		13.500	10.000	10.000
Cam Eşya			10.000			9.000	7.500	
Emaye Eşya						10.000	5.000	
Boya	19.940	17.900	17.500	31.000		20.000		
Kauçuk Taban						5.000	5.000	5.000
Kibrit ve Kav		32.000	15.000	32.000		17.500	15.000	20.000
İlaç			5.000			5.000	5.000	7.500
Alkollü İçki						5.000	5.000	7.500
Baharatlar		51.700	40.000	51.700		25.000	25.000	20.000
Çay			1.500			5.000	5.000	
Mum		3.700	3.700	3.700				
Tarım Makinesi						1.100		

Tablo 7'ye bakıldığında kösele, kâğıt, şeker, petrol, hırdavat, demir, bakır levha, çuval, yünlü ürünler, pamuk ipliği, ince ve kalın pamuklu basma her sene Diyarbekir vilayetine ithal edilmiştir. Kâğıt Fransa, Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan; kalın pamuklu basma İngiltere, Almanya ve İtalya'dan; ince pamuklu basma İngiltere'den; hırdavat Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan; bakır levha İngiltere'den; demir İsveç ve İngiltere'den; petrol Rusya, Avusturya-Macaristan ve ABD'den; şeker Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve İngiltere'den; çuval İngiltere ve Hindistan'dan; yünlü ürünler Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İngiltere ve Belçika'dan; pamuk ipliği İngiltere ve Hindistan'dan; kösele ise Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan ithal edilmiştir. Tablodaki diğer mallar ise her sene düzenli olarak ithal edilmemiştir. Buffalo/manda derisi Hindistan ve Çin'den; halı İran'dan; mendil, nakış ipliği, lehim, emaye eşya İngiltere'den; baharat ve çivit Hindistan'dan; dikiş makinesi ABD'den; boya Almanya'dan; sigara kâğıdı Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan; kahve Fransa ve Güney Amerika'dan; çarşaf bezi Almanya ve İngiltere'den; fes Avusturya-Macaristan ve Belçika'dan; kibrit Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan; ilaç Fransa ve Almanya'dan; çay Hindistan ve İngiltere'den; kadife kumaş İngiltere, Fransa ve İtalya'dan; cam eşya Fransa, Belçika ve Almanya'dan; ayakkabı üretimin-

de kullanılan kauçuk taban Rusya, Almanya ve ABD'den; alkollü içki Almanya, Fransa ve Yunanistan'dan; mum İngiltere, Fransa ve Belçika'dan; tarım aletleri ise İngiltere, ABD ve Almanya'dan temin edilmiştir.⁴⁶

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere ithal edilen ürünlerin büyük bir kısmı İngiltere'den temin edilmekteydi. Bu durum Konsolos Norton'un da dikkatini çekmiş, özellikle 1902 yılı raporunda Norton bu duruma yer vermişti. Rapora göre, vilayetteki dokuma sanayi üretiminde ağırlıklı olarak İngiltere'de üretilmiş "Mac Lore" ve "Hombart" marka pamuk iplikleri kullanılmaktaydı. Pamuk ipliğinin yanında, İngiltere başta olmak üzere Avrupa'dan pamuklu baskılar da ithal edilmekteydi. Bunun gibi daha nice ürünün yerel muadillerinden ucuz olması Osmanlı genelinde olduğu gibi Diyarbekir vilayetinde yerel üretimin azalmasına ve vilayetin dışarıya bağımlı bir hâle gelmesine yol açmıştı.⁴⁷

Diyarbekir vilayetine diğer ülkelerden yapılan ithalatın yanında İstanbul, Adana, Tokat, Bitlis, Ma'mûretü'l-Azîz, Suriye, Halep ve Bağdat'tan ürün ithalatı yapılmıştır. İthal edilen ürünler ve ithalat için harcanan meblağ ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: Diyarbekir Vilayetine Yapılan İç İthalat Ürünleri ve Tutarları (1900-1903)⁴⁸

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)
Sabun	66.650	66.650	65.000	66.650
Tuz	44.272	44.200	44.500	44.200
Arabistan Hurması	5.350	5.350	5.000	5.350
İşlenmemiş Pamuk	18.000	8.900	10.000	8.900
Sicim, İp, Halat	13.130	11.150	10.700	11.150
Mendil	20.063	20.070	22.500	20.070
Pamuk İpliği	44.270	44.600	44.500	44.600

Diğer vilayet ve sancaklardan ithal edilen ürünlere ilişkin veriler Konsolos Norton'un hazırladığı raporlarda tespit edilmiştir. Buna göre sabun Halep'ten, ham pamuk Ma'mûretü'l-Azîz'den, pamuk ipliği Adana'dan, mendil İstanbul ve Tokat'tan, tuz Bitlis'ten, hurma Bağdat'tan ve halat Halep'ten ithal edilmiştir. Ürün bazında harcanan meblağlara bakıldığında ise 1900-1903 yılları arasında hemen hemen aynı oranda harcama yapıldığı söylenebilir.

46 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 359; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/661-662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

47 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1118.

48 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511.

3. Diyarbekir Vilayetinde Amerikan Ürünlerinin Yaygınlaştırılması Süreci ve Amerikan Ticareti

Harput Konsolosluğu'nun açılmasıyla, atanan konsoloslar bölgenin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin veri teminiyle birlikte Amerikalı girişimcilerin bölgeye ne tür yatırımlar yapabileceğine dair fizibilite çalışması yapmışlardır. Bu bağlamda ilk çalışmayı Konsolos Norton gerçekleştirmiştir. Konsolosluk her ne kadar resmî olarak 1 Ocak 1901 yılında açılrsa da konsolos, Osmanlı topraklarına 4 Temmuz 1900 yılında ulaşmıştır.⁴⁹ Bu yüzden Norton'un çalışmaları konsolosluk açılmadan önce başlamıştır.

Norton, Osmanlı Devleti'ne geldikten sonra ilk olarak Harput konsolosluk bölgesindeki ticari faaliyetler hakkında bilgi almak amacıyla bölgenin ileri gelen tüccarlarıyla yakın temas içerisinde bulunmuştu. Temaslar sonunda bölge ticareti hakkında deneyimli bir iş adamını temsilci olarak görevlendirmiş ve kendisine numuneler sağlayarak New York'taki üreticilerle bağlantı kurmasını sağlamıştı. Bu bağlantının ilk somut örneği ise koyun bağırsağı ticaretinde görülmüştü. Boston merkezli sosis imalatı yapan bir firma daha önceki senelerde Harput'taki hayvancılık potansiyelini fark ederek bölgeden koyun bağırsağı ithal etmek istemişti. Firma burada temin edilen koyun bağırsaklarının uygun şekilde temizlenmesi ve hazırlanması için bölgede bir fabrika kurma taleplerini Konsolos Norton'a iletmışlerdi.⁵⁰ Yapılan yazışmalar sonrasında Harput merkezli bir fabrika kurulmuş ve burada hazırlanan koyun bağırsakları Ma'mûretü'l Azîz ve Diyarbekir vilayetlerinden temin edilmişti.

Amerika ile Harput konsolosluk bölgesi arasındaki ticari bağlantıyı kurma açısından ilk somut adımı attıktan sonra Norton, bu bağlantıyı geliştirmek için Şubat 1902'de Mardin ve Diyarbekir'e kısa bir yolculuk düzenledi. Her ne kadar burada Amerikalı misyonerler aktif olarak çalışmalarını sürdürseler de ilk kez ABD tarafından yetkilendirilen bir konsolos bu iki şehri ziyaret etmekteydi.⁵¹ Konsolos, Diyarbekir ve Mardin'e yaptığı bu yolculukta aylardır devam eden asiyeş problemleri dolayısıyla vilayeti ciddi bir huzursuzluk içinde bulmuştu. Konsolos hem güvenliğini sağlayabilmek hem de iki şehir hakkında daha kapsamlı bilgi almak amacıyla Diyarbekir ziyareti esnasında İngiltere'nin Diyarbekir konsolos yardımcısı ve aynı zamanda Amerikan Board heyeti tarafından bölgeye öğretmen olarak atanan bir Amerikalı ile evli olan W. J. Anderson'dan, Mardin ziyareti esnasında Mardin'de yaşayan Amerikalılardan, kilise ileri gelenlerinden ve yerel yetkililerden destek almıştı. Bu yolculuk sonrasında vilayet genelindeki ticari durum ve vilayetin Amerikan ürünleri ile ticaretine rağbet durumuna ilişkin bir rapor hazırlamıştı. Buna göre, Amerika ile ticari ilişkiler kurmanın zorluklarına yer veren Norton, yetkililerin ve Diyarbekirli tüccarların bu konuda pek hevesli olmadıklarını gözlemlemişti. Ayrıca vilayet genelindeki tarım arazilerinin Amerikan menşei tarım makinelerine uygun olmadığını fark etmiş ve bu sorunun çözümü için ilerleyen zamanda kapsamlı bir inceleme yapacağını da iletmışti.⁵²

Piyasaya Avrupa menşei mallar hâkim olsa da Diyarbekir vilayetine 1900 yılında Harput merkezli Amerikan Singer Manufacturing Company bayisi üzerinden 76 adet Amerikan

49 Özkaya, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 4.

50 NARA, T 579, Roll 1, No. 7, 25 Ağustos 1900, 10; No. 10, 2 Ekim 1900, 1.

51 NARA, T 579, Roll 1, No.77, 24 Şubat 1902, 1.

52 NARA, T 579, Roll 1, No.77, 24 Şubat 1902, 2-3.

dikiş makinesi satılmıştı.⁵³ Bunun sonucunda Konsolos Norton burada Amerikan menşeli malların satılabileceği kanısına varmış ve Amerikalı menşeli ürünlerin yeterli şekilde tanıtımının yapılması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda ilk olarak, Norton'un önerisiyle "Doğu Türkiye Amerikan Ajansı" kuruldu. Bu ajansın amacı Amerikan mallarını bölgeye tanıtmak ve Amerikan standart malları ile emek tasarrufu sağlayan cihazların yararlarını yerel satıcıların ve tüketicilerin dikkatine sunmaktı. Bu ajansın çalışmalarını kolaylaştırmak ve yerel tüccarların Amerikan müesseseleriyle doğrudan ilişkiye girmelerini sağlamak amacıyla, konsolosluktaki büyük bir oda ticari müze olarak tahsis edildi. Bu odada Amerikan müesseseleri tarafından gönderilen tüm numuneler özenle sergilendi ve üzerlerine İngilizce, Türkçe ve Ermenice etiketler yapıştırılarak ürünlerin net fiyatları, nakliye masrafları ve gerekli bilgiler verildi. Bu sergi sayesinde konsolosluk yetki alanı kapsamındaki tüccar ve tüketicilerin Amerikan ürünlerine aşina olacağı tahmin edilmişti.⁵⁴

Doğu Türkiye Amerikan Ajansı'nın yürüttüğü bu çalışmaların meyvesi ilk olarak konsolosluk yetki alanı kapsamında bulunan Ma'mûretü'l-Azîz vilayetinde alınmaya başlandı. Bu vilayette Amerikan menşeli mallara olan talep artmıştı. Bu talebin artmasında üç faktör önemli rol oynamaktaydı. Bunlardan ilki Anadolu'dan ABD'ye yapılan Ermeni göçlerinin beşte dördü bu bölgeden gerçekleşmişti.⁵⁵ Bu göç hareketinin bir sonucu olarak burada yaşayan Ermenilerin ABD'de bir akrabası veyahut arkadaşı bulunmaktaydı. Bu insanlar, akrabaları ve arkadaşları vasıtasıyla Amerikan menşeli birçok ürünü yakından tanımışlardı.⁵⁶ İkinci faktör ise 1855'ten beri faaliyet gösteren Harput misyonerlerinin çalışmalarıydı. Harput Amerikan misyonunda görevli olan Amerikalı öğretmenler aracılığıyla vilayet halkı Amerikan evine, aksesuarlarına, kitapları ve süreli yayınlarına, iş yöntemleri ve girişimlerine kısacası Amerikan hayatına ilgi duymaya başladılar. Bu iki faktöre son on yılda Avusturya, Almanya ve İtalya'dan getirilen ucuz, kısa ömürlü Avrupa üretimi ürünlere karşı memnuniyetsizliğin artması da eklenince Amerikan mallarına olan talep önemli ölçüde artmıştı.⁵⁷

Doğu Türkiye Amerikan Ajansı ve Harput Amerikan konsolosları Ma'mûretü'l-Azîz vilayetinde olduğu gibi Diyarbekir'de de Amerikan menşeli mallara olan talebin yüksek olmasını arzu etmişlerdi. Diyarbekir ile ABD arasındaki ithalat ve ihracata konu olan ürünler ve bu ürünlerden elde edilmiş gelirler şu şekildeydi:

53 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1051.

54 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1062-1063.

55 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1131.

56 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 598.

57 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1132.

Tablo 9: ABD'den Diyarbekir Vilayetine İthal Edilen Ürünler ve İthalat Tutarları (1900-1909)⁵⁸

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Dikiş Makinesi	2.150	1.320	3.000	1.320	1.400	1.120	3.500
Petrol					100.000		
Tarım Makinesi					1.100		
Lastik Ayakkabı					5.000	5.000	5.000

ABD'den Diyarbekir'e yapılan ithal ürünlerin başında dikiş makinesi gelmektedir. Vilayette Amerikan Singer Manufacturing Company bayisi üzerinden düzenli bir şekilde dikiş makinesi satışı gerçekleşmiştir. Bunun yanında 1907 yılı özelinde petrol ve tarım makine satışının da gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Tablo 9'da belirtilen 100.000 \$ değerinde ithal edilen petrol sadece ABD'den değil, aynı zamanda Rusya ve Avusturya-Macaristan'dan da ithal edilmiştir. Aynı tabloda bulunan 1.100 \$ değerinde ithali yapılan tarım makineleri ise ABD'nin yanında İngiltere ve Almanya'dan da temin edilmiştir. 1907 yılı itibarıyla ABD Diyarbekir vilayetine lastik ayakkabı ithal etmeye başlamıştır. Elde edilen 5.000 \$ değerindeki gelir salt ABD'ye ait olmamakla birlikte, lastik ayakkabı ithali sağlayan Rusya ve Almanya'nın gelirlerinin dâhil edilmiş hâlidir. Raporlarda bu ürünlerin ne kadarının ABD'den geldiğine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Tablo 9'da belirtilen emtialar dışında Diyarbekir'e çivi, kitap, mobilya ve giysi ithalinin de yapıldığı konsolos raporlarından tespit edilmiştir. Bu ürünler Mardin Sancağı'ndaki Amerikan misyon istasyonu çalışanlarının talebi üzerine Amerika'dan gönderilmiştir. Ancak raporlara göre, söz konusu ürünlerin vilayet piyasasında satılacak miktarda ithal edilmediği anlaşılmaktadır.⁵⁹

⁵⁸ USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

⁵⁹ USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760.

Tablo 10: Diyarbekir Vilayetinden ABD'ye İhraç Edilen Ürünler ve İhracat Tutarları (1900-1909)⁶⁰

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Yün	110.625	100.300	198.430	100.300	175.000	100.000	112.500
Tabaklanmış Deri	6.810	3.350	5.840	3.350			
Koyun Bağırsağı	6.180		14.600		30.000	30.000	30.000
Keçi-Koyun Derisi		80.300		80.300	150.000	100.000	100.000

Diyarbekir'den ABD'ye ihraç edilen ürünler ise Tablo 10'da da görüleceği üzere yün, koyun bağırsağı, tabaklanmış deri ile koyun-keçi derisiydi. Bu ürünler içerisinde yün en temel ihraç ürünü olarak sayılabilir. Vilayette üretilen yünlerin yarısı ABD tarafından satın alınmıştır. Geri kalan yün ise Fransa ve İngiltere tarafından satın alınmıştır.⁶¹ Sosis üretiminin temel malzemelerinden birisi olan koyun bağırsağı, başta ABD olmak üzere Avusturya ile Almanya'ya ihraç edilmiştir. Koyun-keçi derisi ise ABD ve Fransa'ya ihraç edilmiştir. İhraç edilen bu iki ürünün ne kadarının ABD'ye gönderildiğine ilişkin veri raporlarda bulunmamış olup bu ürünlerden elde edilen toplam gelir tabloya eklenmiştir.

Tablo 9 ve Tablo 10'da görüldüğü üzere Diyarbekir-Amerikan ticaretine konu olan emtia oldukça kısıtlı kalmış, ticaret konsolosların beklentisini karşılayamamıştı. Bunun en önemli sebebi Diyarbekir'de mevcut ticari koşullardan hızlı ve etkili bir şekilde yararlanabilecek Amerikan ajansının bulunmamasıdır.⁶² Vilayette Amerikan menşeli emtia tanıtımının tam anlamıyla yapılmamasının yanında, Amerikalı ve Amerikan etkisinde kalan Ermenilerin sayıca azlığı da ticaret hacminin düşüklüğüne teşkil etmiştir. Ayrıca ulaşımın masraflı olması ve ticaret yollarında asayiş sorunu beklenen ticari hareketliliği olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu yüzden Diyarbekir'de Amerikan mallarının ithali dikiş makinesi, tarım aleti, petrol ve lastik ayakkabı ile ihracat da deri, yün ve bağırsak ile sınırlı kalmıştır.

SONUÇ

Diyarbekir jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısıyla Doğu Anadolu coğrafyasının önemli şehirlerinden birisidir. Bununla birlikte pek çok ticaret yolunun kesişme noktasında bulunduğu Osmanlı Devleti topraklarına dahil olmasından itibaren önemli ticaret şehirlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla misyonerlik

60 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 890.

61 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/602.

62 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1139.

faaliyetleri dolayısıyla gelen Amerikalılar buraya bir konsolosluk kurulması için ABD hükümetine çağrıda bulunmuşlardır. Uzun çalışmalar sonrasında 1901 yılında Ma'mûretü'l-Azîz ve Diyarbekir vilayetlerini kapsayacak yetki alanına sahip bir Amerikan Konsolosluğu Harput'ta kurulmuştur. Harput Amerikan konsolosları 1900-1909 yılları arasında Diyarbekir vilayetinin sosyo-ekonomik durumu ve vilayet ticareti hakkında düzenli olarak raporlar hazırlamışlardır. Bu tür ticaret raporları 20. yüzyılın başlarında Diyarbekir vilayetinin ticaret potansiyelinin ortaya koyulmasında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Raporlara göre, 1900-1909 yılları arasında Diyarbekir vilayeti sınırlarında gerçekleşen ihracat daha çok tarım ve hayvancılığa dayalı işlenmemiş ürünlerden oluşmaktadır. Bu ürünler hem Avrupa ülkeleri, Mısır, İran, Çin, Hindistan ve ABD'ye hem de Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki muhtelif vilayetlere gönderilmiştir. İthal edilen ürünler ise yarı işlenmiş ve işlenmiş mallardan oluşmaktadır.

1901'de Harput Amerikan Konsolosluğu'nun kurulması sonrası konsolosluk yetki alanında Amerikan menşeli emtianın tanınmasını sağlamak ve Amerikan ticaretini geliştirme amacıyla konsolosluğun da desteğiyle Doğu Türkiye Amerikan Ajansı kurulmuş ve ticaret sergisi yapılmıştır. Bu faaliyetler sonucunda konsolosluk yetki alanı kapsamında olan Ma'mûretü'l-Azîz vilayetinde Amerikan mallarına olan talep artmışken, Diyarbekir vilayetinde Amerikan mallarına olan talep iki temel sebepten dolayı istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bunlardan ilki bölge tüccarlarının hem ithalat hem de ihracatta doğrudan ticaret yerine İstanbul, Halep ve Beyrut'taki toptancılar üzerinden ticaret yapmasıydı. Görevli konsoloslar süregelen dolaylı ticaret sistemi yerine Amerikalı tüccarlar ile bölgede yaşayan tüccarlar arasında doğrudan ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Fakat Amerika-Diyarbekir arasındaki ulaşımın masraflı olması ve bölge güvenliğinin ilgili yıllarda sağlanamaması Amerikalıların ticaret yapma konusunda isteklerinin azalmasına neden olmuştur. İkinci olarak, Diyarbekir vilayetinde ticaretin geliştirilmesi için Diyarbekir merkezli herhangi bir Amerikan ajansı kurulmamıştı. Her ne kadar Doğu Türkiye Amerikan Ajansı ve Harput Amerikan Konsolosluğu Amerikan mallarının tanıtımı için konsolosluk bölgesinde çalışmalar yapmış olsalar da bu tanıtım Diyarbekir halkının talebini arttırmak için yeterli olmamıştır. Bu yüzden vilayet genelinde dikiş makinesi, lastik ayakkabı, petrol, tarım makinesi gibi çok az Amerikan malı talep görmüştür.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

American National Archives and Records Administration (NARA)

Despatches From U.S. Consuls in Harput, Turkey (1895-1906), T 579, Roll 1, No. 1, No. 7, No. 10, No. 72, No. 77.

2. Tez, Makale ve Kitaplar

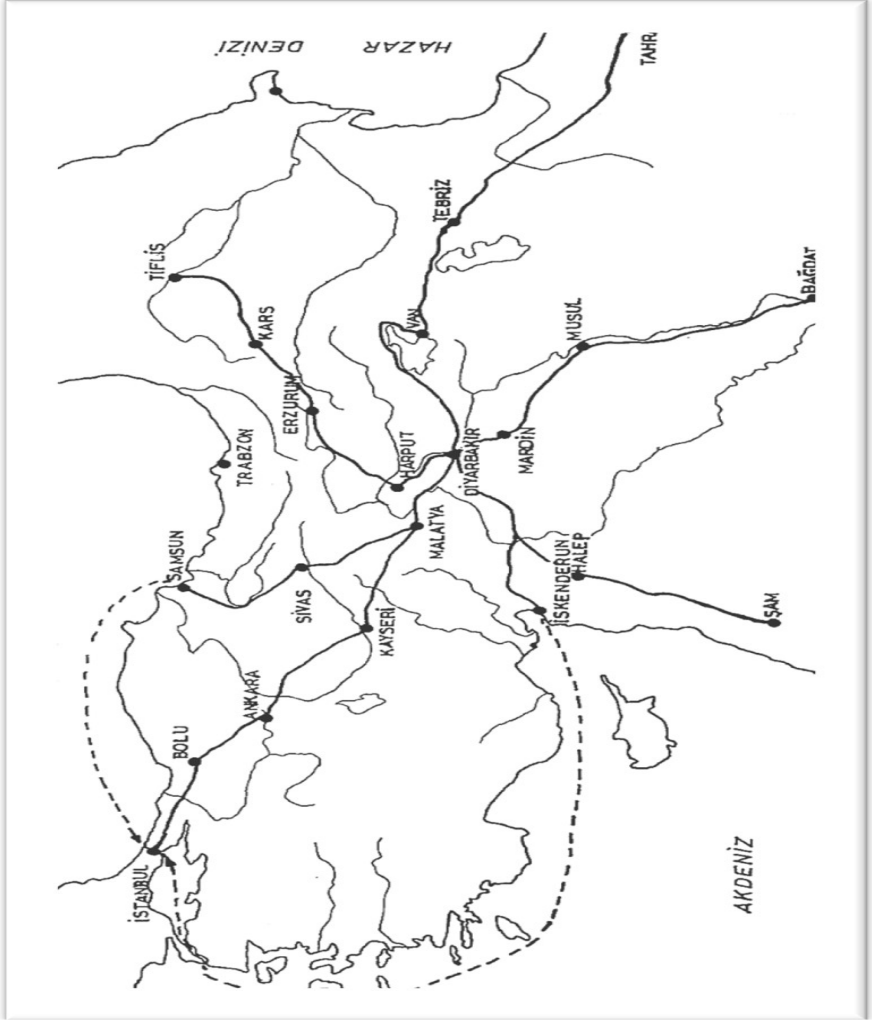
- Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Bulut, Mustafa. *19. Yüzyılın Sonlarına Doğru Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2022.
- Diñç, Fasih. "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları". *Belleten* 85 / 302 (Nisan 2021), 95-133. <https://doi.org/10.37879/belleten.2021.95>
- Diyarbakır Salnameleri, 5 Cilt*. İstanbul: Acar Matbaası, 1999.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Greene, Frederick Davis. *The Armenian Crisis in Turkey*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1895.
- Gülenç, Ahmet. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Gündüz, Ahmet. "Economic and Commercial Situation of Mosul Province According to the British Consulate Reports (1896-1912)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/3 (Temmuz 2017), 848-863.
- Güran, Tevfik. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Masrafları (1841-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987.
- Kurt, Yılmaz. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5/1 (Haziran 1990), 191-200.
- Kütükoğlu, Mübahat. "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (Aralık 2011), 152-168.
- Mengirkaon, Sabri. *19. Yüzyılda Diyarbakır'de Kıtık*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Özkaya, Sevdâ. *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

- Salman, Fikri. *Tarihi Türk Kumaş Sanatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, 1999.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1901*. Vol 1. Washington: U.S. Government Printing Office, 1902.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1902*. Vol 1. Washington: U.S. Government Printing Office, 1903.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1903*. Vol 2. Washington: U.S. Government Printing Office, 1904.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1904*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1905.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1905*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1906.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1906*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1907.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1907*. Vol 1. Washington: U.S. Government Printing Office, 1908.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908*. Vol 2. Washington: U.S. Government Printing Office, 1909.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1909*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1911.
- Ürkmez, Naim. "Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci". *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*. ed. Murat Küçükuşurlu vd. 1/144-152. Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim. "Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakır". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4/3 (Aralık 2018), 36-80.

3. İnternet Erişimleri

- TPG, The Political Graveyard. "U.S. Consular Officials in Turkey". Erişim 1 Şubat 2023. <https://politicalgraveyard.com/geo ZZ/TK-consuls.html>

EK

Kaynak: İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).